

The Role of Christian Background in Understanding the Quranic Story of the "Companions of the Cave"

Ruhollah Najafi

Associate Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran. E-mail: r.najafi@khu.ac.ir

Article info.	Abstract
Article type: Research Article	To understand the Quranic story of the Companions of the Cave, different aspects sometimes emerge necessary to be known and selected. Thus, Quranic interpreters need enough evidence to choose a specific aspect. In this regard, the Christian background of the "Companions of the Cave" story can serve to understand the narrative. According to the findings of the present research, the Christian background of the story confirms that in the Quranic narrative, "al-Raqim" means "inscription engraved on a tablet". The expression "azka ta'aman" indicates "food not sacrificed to false gods". The verb "li-ya'lamu" refers to the people of the city of the Companions of the Cave. The disputants about the number of the Companions of the Cave were Christians, and, according to the contrary concept of "rajman bil-ghayb", the inhabitants of the cave were seven. Examining these five points reveals the role of knowing the Christian background of the "Companions of the Cave" story in understanding the verses of the Quran. On the other hand, sometimes certain aspects of this Christian background do not match the apparent meaning of the Quranic verses. The concepts "standing" and "disputing" in the two expressions "idh qamu" and "idh yatanaza'un" are the examples of this mismatch.
Article history: Received 21 March, 2023 Received in revised form 23 July, 2023 Accepted 29 August, 2023 Published online 22 September, 2024	
Keywords: Companions of the Cave, Understanding the Quran, Story, Background of the story, Christian story.	
Cite this article: Najafi, R. (2024). The Role of Christian Background in Understanding the Quranic Story of the "Companions of the Cave". <i>Journal of Ketab-e Qayyem</i> , 14(2), 83-99. http://doi.org/10.30512/kq.2023.18373.341	
	

© The author.

Publisher: Meybod University.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2023.18373.341>

Extended Abstract

Introduction

The story of the "Companions of the Cave" is narrated in both the Quran and Christian sources. The Christian account by Gregory of Tours in the sixth century AD is one of the important versions of this story. This account can be used to better understand the Quranic narrative. In this regard, the present research offers five examples of the role of knowing the Christian background of the "Companions of the Cave" story in understanding the Quran.

Methodology

The research is conducted through a comparison of the Quran with a pre-Quranic Christian text. When referring to pre-Quranic sources to understand the Quran, one faces the question of what is the basis of this reference and why such a reference should be accepted. In response, three reasons can be mentioned. First, according to the believers in the Quran, the speaker of the Quran is the same as that of the Torah, Psalms, and Gospel; all these books were revealed by God to His prophets.

Another reason for relying on previous texts to understand the Quran is the existence of non-believers. In their view, parts of the Quran are taken from pre-Quranic texts, and every later text should be understood by referring to the related earlier texts.

The third explanation regards the audience of the Quran. That is, whether the speaker of the Quran is God or the prophet, in any case, the audiences of the Quran lived in a specific intellectual space and had vivid memories that must be reconstructed and revived to understand the Quran.

Discussion

The first issue in this study is to understand the meaning of "al-Raqim" in the Quranic expression "Ashab al-Kahf wa al-Raqim" (the Companions of the Cave and al-Raqim). To explain "al-Raqim", Baydawi mentions the following possibilities: the name of the valley or the mountain where the cave was located, the name of the village of the Companions of the Cave, the name of their dog, and a tablet of lead or stone on which the names of the Companions of the Cave were written and placed at the entrance of the cave. Other commentators have sometimes added to these five possibilities. The significant differences among the possible meanings of this word have led James Bellamy to doubt its accuracy. He suggests that the phrase "Ashab al-Kahf al-Roqud" (the sleeping inhabitants of the cave) can replace the common phrase. However, the Christian background of the story shows that "al-Raqim" is correct and its meaning is "inscription engraved on a tablet". Indeed, there are two instances in Gregory's account where a lead tablet mentions the names and story of the cave-dwelling youth.

In the second explanation, there are two opinions regarding the Quran's report of people's disagreement in determining the number of the Companions of the Cave. Some commentators limit the disputants to Jews and Christians, while others consider them to have been both those non-Muslims and Muslims. In this case, the Christian origin of the story confirms that the different opinions on the details of the story belonged to Christians.

The third issue relates to the deduction or non-deduction of a contrary meaning from the Quranic expression "rajman bil-ghayb" (guessing the unseen) in verse 22 of the Chapter 'Al-Kahf'. Regarding this verse, three opinions have been mentioned about the number of the Companions of the Cave. The first two opinions, unlike the third one, confirm "rajman bil-ghayb". This phrase means guessing about a matter that is hidden from a person and about which he has no knowledge. If the contrary concept of "rajman bil-ghayb" is valid, the third opinion about the number of the cave dwellers, which considers them to be seven, is confirmed. The Christian background of the story reinforces the contrary concept; in Gregory's account, the Companions of the Cave are also seven, who are mentioned by name.

As the fourth issue, the Quranic expression "azka ta'aman" is differently understood. This expression may mean the abundance of food or its permissibility. If the second meaning is accepted, it is still possible that the permissibility is in contrast to being stolen or slaughtered for other than God. The background confirms that the meaning of this expression is permissible food, and this permissibility is stated in contrast to the forbidden sacrifices of the polytheists. According to Gregory's account, the Companions of the Cave avoided sacrificing to false gods.

The fifth issue refers to two viewpoints on the Quranic expression "li-ya'lamu" (that they may know). There are two opinions regarding the subject of "li-ya'lamu". One considers the people of the city near the cave as the subject, and the other considers the Companions of the Cave themselves as the subject.

The Christian background shows that the purpose of awakening the Companions of the Cave was to counter the denial of the resurrection of the dead. The cave dwellers were awakened to prevent the Christian people from turning to this false notion. This background confirms that the pronoun in "li-ya'lamu" refers to the believing people who lived at the time when the Companions of the Cave were awakened.

Conclusion

To understand the Quranic story of the Companions of the Cave, different aspects sometimes emerge to be known and selected. Thus, Quranic interpreters need sufficient evidence to choose a specific aspect. In this regard, knowing the Christian background of the "Companions of the Cave" story can help to understand the Quranic narrative. However, to benefit from historical backgrounds, interpreters must pay attention to both correspondences and discrepancies between the Islamic and Christian sources. For example, one of the differences is that the Quran does not mention a king in the story of the Companions of the Cave, while a king plays a central role in the Christian sources.

The prophet of Islam was faced with his polytheistic people during the Meccan period. The Quran highlights the role of the polytheistic people in the story of the Companions of the Cave in order to implicitly refer to the polytheists of Quraysh. Moreover, Mecca did not have a king, and there was no need to emphasize the role of a king in the Quranic narrative.

نقش پیشینه مسیحی در فهم قصه قرآنی «خفتگان غار»

روح الله نجفی

دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. رایانامه: r.najafi@khu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: در مقام فهم قصه قرآنی اصحاب کهف، گاه وجوه مختلف رخ می‌نماید و فهمنده قرآن برای انتخاب وجه واحد، محتاج شواهد یاریگر است. در این راستا، پیشینه مسیحی قصه «خفتگان غار» می‌تواند در خدمت فهم حکایت قرآن درآید.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۰۱	روش پژوهش: روش تحقیق در این مقاله، مقایسه متن قرآن با یک متن پیشا قرآنی و مسیحی است. هنگام مراجعه به منابع پیشا قرآنی برای فهم قرآن، با این سوال مواجه می‌شویم که مبنای این مراجعه چیست و چرا باید چنین ارجاعی پذیرفته شود؟ در پاسخ، می‌توان گفت: از دیدگاه مؤمنان به قرآن، گوینده قرآن همان گوینده تورات، مزامیر و انجیل است، زیرا همه این کتاب‌ها توسط خداوند بر پیامبرانش نازل شده‌اند.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۵/۰۱	یافته‌ها: پیشینه مسیحی قصه اصحاب کهف مؤید آن است که در حکایت قرآن، «الرقیم» به معنای «نوشته حک شده بر لوح» است. تعبیر «ازکی طعاماً» بر «طعام قربانی ناشده برای خدایان باطل» دلالت می‌کند. فعل «لِیَعْلَمُوا» به مردمان شهر اصحاب کهف باز می‌گردد. اختلاف‌کنندگان در شمار اصحاب کهف، مسیحیان بودند و مطابق مفهوم مخالف «رَجْمًا بِالْغَیْبِ»، ساکنان غار، هفت تن بوده‌اند. بررسی این مواضع پنجگانه، از نقش آفرینی پیشینه مسیحی قصه «خفتگان غار» در فهم آیات قرآن پرده بر می‌دارد. از سوی دیگر، گاه قرینه حاصل از پیشینه مسیحی قصه با ظواهر قرآنی همخوانی ندارد، چنانکه تعیین مصداق «قیام» و «تنازع» در دو تعبیر «إِذْ قَامُوا» و «إِذْ يَتَنَزَّعُونَ»، دو نمونه از این موضوع است.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۰۷	نتیجه‌گیری: در فهم داستان قرآنی اصحاب کهف، گاه وجوه مختلف پدیدار می‌شود و مفسر قرآن برای انتخاب وجه واحد، به شواهد تقویت‌کننده نیاز دارد. در این راستا، پیشینه مسیحی داستان اصحاب کهف می‌تواند به فهم روایت قرآنی مدد رساند. با این حال، مفسر قرآن برای بهره‌مندی از زمینه‌های تاریخی، باید در کنار همخوانی‌ها، به ناهمخوانی‌ها نیز توجه کند. برای مثال، یکی از تفاوت‌ها در این موضوع، آن است که قرآن در داستان اصحاب کهف به پادشاه اشاره نمی‌کند، ولی در پیشینه مسیحی، پادشاه نقشی محوری دارد، زیرا مکه پادشاه نداشت و نیازی به تأکید بر نقش پادشاه در روایت قرآنی نبود. از سوی دیگر، پیامبر اسلام در دوره مکی با قوم مشرک خود مواجه بود. قرآن در داستان اصحاب کهف، نقش قوم مشرک را برجسته می‌کند تا به مشرکان قریش اشاره کند. بنابراین، فهمنده قرآن برای بهره‌گیری از پیشینه تاریخی در فهم قصه قرآنی «خفتگان غار»، نیازمند آن است که به نحو همزمان به همخوانی‌ها و ناهمخوانی‌ها و به پیوست‌ها و گسست‌ها توجه کند.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱	
کلیدواژه‌ها:	
اصحاب کهف، فهم قرآن، قصه، پیشینه قصه، قصه مسیحی.	

استناد: نجفی، روح الله. (۱۴۰۳). نقش پیشینه مسیحی در فهم قصه قرآنی «خفتگان غار». کتاب قیم، ۱۴ (۲)، پیاپی: ۸۳-۹۹.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2023.18373.341>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسأله

قصه قرآنی «خفتگان غار»، از جمله قصصی است که پیشینه آن به مسیحیت بازمی‌گردد. این قصه تنها یک بار در قرآن، در آیات نهم تا بیست و ششم سوره کهف روایت شده است. از آیات قرآن فهمیده می‌شود که این ماجرا برای نخستین بار توسط قرآن حکایت نشده است؛ بلکه اجمالاً در میان اهل کتاب، معهود بوده است. بر وفق عبارت قرآنی ﴿وَلَا تَسْتَفْتِ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا﴾ (کهف: ۱۸/۲۲)، بر پیامبر روا نیست که درباره اصحاب کهف از اهل کتاب سؤال کند و این منع، بر آشنایی اهل کتاب با قصه دلالت دارد. کتاب «شکوه شهیدان»^۱ از گریگوری^۲ در قرن ششم میلادی از جمله منابع مسیحی است که قصه اصحاب کهف در آن بازتاب یافته است. ترجمه انگلیسی این کتاب، مبنای تحقیق حاضر قرار گرفته است.

گریگوری را تولد یافته در اواخر دهه ۵۳۰ میلادی دانسته‌اند و وفاتش را به سال ۵۹۴ محتمل خوانده‌اند (Gregory, 2004, p. ix). وی در سال ۵۷۳، اسقف شهر «تور»^۳ شد (همان، همانجا). این شهر در فرانسه امروزی قرار دارد. گریگوری از اصحاب کهف با عنوان هفت خفته در شهر «اِسوس»^۴ یاد کرده است (Gregory, 2004, p. 87). ویرانه‌های «اِسوس» در ترکیه امروزی است. طبق روایت گریگوری، ساکنان غار، هفت برادر مسیحی بودند که در زمان دسیوس^۵ که مسیحیان را آزار می‌داد، به غار رفتند و در زمان تئودئوس دوم^۶، روح حیات به ایشان بازگشت و بیدار شدند (Gregory, 2004, pp. 87-88). این دو تن، در دو زمانه متفاوت امپراطور روم بودند و نخستین، مسیحی ستیز؛ اما دیگری، مسیحی نواز بود. سالیان حکومت دسیوس را از ۲۴۹ تا ۲۵۱ میلادی و سالیان حکومت تئودئوس دوم را از ۴۰۸ تا ۴۵۰ میلادی دانسته‌اند (همان، همانجا).

در هر صورت، در مقام فهم قصه قرآنی «خفتگان غار»، گاه وجوه متعدد متصور است و در این میان، محتمل است که پیشینه قصه بتواند یکی از وجوه را در برابر وجوه دیگر تقویت کند. بدین ترتیب، تحقیق حاضر درصدد است تا پیشینه مسیحی قصه «خفتگان غار» را در خدمت فهم حکایت قرآن درآورد. پرسش این است که در پیشینه مسیحی قصه، چه قرآنی می‌توان یافت که به فهم روایت قرآن مدد رساند؟ به علاوه، با توجه به امکان روایتگری متفاوت قرآن، آیا می‌توان نمونه‌هایی یافت که قرینه حاصل از پیشینه قصه، در تقابل با ظواهر قرآن باشد؟

۲. پشتوانه ارجاع به منابع اهل کتاب در فهم قصه‌های قرآن

ارجاع دهندگان به منابع اهل کتاب برای فهم قصه‌های قرآن، با این پرسش مواجه هستند که پشتوانه این ارجاع چیست؟ و چرا چنین ارجاعی باید پذیرفته شود؟ در پاسخ، از سه مبنا می‌توان یاد کرد؛ نخست اینکه نزد قرآن‌باوران، گوینده قرآن، همان گوینده تورات، زبور و انجیل است؛ زیرا همه این کتاب‌ها از جانب خداوند به پیامبران وحی شده‌اند. بنابراین، خدایی که در قرآن سخن می‌گوید، در پاره‌ای از متون پیش قرآنی نیز سخن گفته است. اگر خدا در قرآن و متون پیشین از موضوعاتی مشابه سخن می‌گوید و در فهم آیات قرآن، وجوه مختلف رخ می‌نماید، باید ملاحظه کرد که پیشینه تاریخی، کدام قول را تأیید می‌کند. برای تمسک به این

1. Glory of The Martyrs
2. Gregory
3. Tours
4. The Seven Sleepers at Ephesus
5. Decius
6. Theodosius II

مبنا، باید تورات، مزامیر و اناجیل چهارگانه موجود را اجمالاً همان تورات، زبور و انجیل وحی شده از جانب خدا انگاشت. به علاوه، این رویکرد، همه منابع اهل کتاب را در بر نمی‌گیرد؛ بلکه در قرآن تنها از نزول تورات، انجیل و زبور بر پیامبران پیشین سخن رفته است که این سه، تنها بخشی از منابع اهل کتاب به شمار می‌روند. البته، در بیرون از این سه نیز، می‌توان ادعا کرد که اشتراک قرآن با منابع پیشین در گزاره‌هایی معین، گواه ریشه‌داشتن آن گزاره‌ها در تعالیم پیامبران است.

مبنای دیگر در تکیه به متون پیشین برای فهم قرآن، به قرآن‌ناباوران تعلق دارد. در نظر ایشان، بخش‌هایی از قرآن، برگرفته از متون پیش قرآنی است و هر متن متأخر را باید با ارجاع به متون متقدم مرتبط با آن فهمید. برای مثال، غالب مواد قانون مدنی ایران، برگرفته از متون فقهی مذهب امامیه است و چون در فهم این مواد، ابهام و اجمال تفسیری پدید آید، عالمان حقوق به متون فقهی امامیه ارجاع می‌دهند. این رویه میان ایشان مقبول است؛ چون خاستگاه بیشینه مواد قانون مدنی را فقه امامیه می‌دانند. به همین ترتیب، اگر کسی منابع اهل کتاب را متون مادر و مرجع بدانند، در مقام رفع اجمال‌های تفسیری قرآن به آن متون مراجعه خواهد کرد.

به علاوه، از مبنای دیگری نیز می‌توان یاد کرد که برای قرآن‌باوران و قرآن‌ناباوران به یکسان قابل استفاده است. دو مبنای یادشده، بر متکلم قرآن تکیه داشتند؛ با این تفاوت که مبنای نخست، متکلم را خدا و مبنای دوم، متکلم را رسول اسلام می‌دانست؛ اما مبنای سوم بر مخاطب قرآن تکیه دارد و با تکیه بر معهودات ذهنی مخاطب، شناخت منابع پیش قرآنی را لازم می‌شمارد. مطابق این مبنا، متکلم قرآن، خواه خدا باشد و خواه رسول، مخاطبان قرآن در فضای فکری معینی می‌زیسته‌اند و خاطراتی زنده داشته‌اند که برای فهم قرآن، باید آن خاطرات را بازسازی و احیاء نمود. ذهن انسان هر سخن جدیدی را با توجه به سوابق آن می‌فهمد مگر اینکه متکلم قرینه‌ای صارفه ارائه کند و نشان دهد که آن سابقه مد نظر او نیست. در این راستا، اصل را باید بر آن نهاد که پیشینه‌ها معتبرند مگر اینکه در موضعی معین، روایت قرآن از پیشینه تاریخی رخ تافته باشد.

۳. قرائن فهم قصه قرآنی خفتگان غار در پیشینه مسیحی

در این موضع، پنج نمونه از اثرگذاری پیشینه تاریخی در فهم حکایت قرآنی خفتگان غار عرضه می‌شود.

۳-۱. تطبیق «الرقیم» بر «نوشته لوح»

حکایت قرآنی خفتگان غار با عبارت «أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا» (کهف: ۹/۱۸) آغاز می‌شود؛ بدین معنا که آیا اصحاب کهف و رقیم را از نشانه‌های شگفت ما پنداشتی؟

اهل تفسیر در توضیح «الرقیم» اختلاف دارند و معنای این واژه، غامض جلوه کرده است تا بدانجا که از ابن عباس نقل کرده‌اند که همه قرآن را می‌دانم؛ جز «الحنان»، «الاقواه» و «الرقیم» (ابن عطیه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۴۹۸)؛ هرچند در بیان رقیم، اقوال مختلف نیز به ابن عباس منسوب است (نک: ادامه مقاله).

به گفته مقاتل رقیم، به معنای مکتوب است (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۴، ج ۲، ص ۲۸۰). وی در شرح این قول بیان می‌کند که در دربار پادشاه جباری که جوانان از وی گریختند، دو قاضی صالح بودند که ایمان خود را نهان می‌داشتند. آن دو، ماجرای جوانان را در لوحی از سرب نگاشتند و در صندوقی از مس قرار دادند و آنگاه، در بنایی نهادند که با آن، دهانه غار مسدود شد. آن دو امید داشتند که این مکتوب خوانده شود و بر امر جوانان، اطلاع حاصل گردد (همان، همانجا). از سوی دیگر، از قتاده نقل است که رقیم، آن وادی است که غار اصحاب کهف در آن بود (یحیی بن سلام، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۱۷۳).

بیضاوی در توضیح رقیم، از وجوه ذیل یاد کرده است: نام آن وادی یا نام آن کوه که غار اصحاب کهف در آن بود، نام قریه اصحاب کهف، نام سگ اصحاب کهف و لوحی از سرب یا سنگ که بر آن، نام اصحاب کهف نگاشته شد و بر در غار، قرار داده شد (بیضاوی، بی تا، ج ۳، ص ۴۷۹).

بر وفق گزارش ابن عطیه، برخی رقیم را آن قریه یا وادی (دره کوهستانی) دانسته‌اند که در برابر غار بود و برخی رقیم را کوهی انگاشته‌اند که غار در آن بود یا صخره‌ای که بر روی غار بود (ابن عطیه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۴۹۷). همچنین، ادعا شده است که مراد از رقیم، سگ است (همان، ج ۳، ص ۴۹۸). طبق این اقوال پنجگانه، باید رقیم را عَلم دانست؛ یعنی نامی بوده است که به یک قریه یا دره یا کوه یا صخره یا سگ تعلق داشته است.

از سویی، عده‌ای ادعا کرده‌اند که مراد از رقیم، درهم‌های اصحاب کهف است و برخی گفته‌اند که مراد از رقیم، جوهر نوشتن است (همان، همانجا). از ابن عباس نقل است که نمی‌دانم رقیم، مکتوبی است یا بنایی است؟ (همان، همانجا). بدین ترتیب، احتمال رفته است که رقیم، یک بنا باشد.

برخی اقوال بر این نکته اتفاق دارند که رقیم، مکتوب و نوشته است؛ گرچه در جنس مکتوب و مفاد آن اختلاف کرده‌اند. از ابن عباس نقل است که رقیم، دو لوح از سرب بود که بر آن ماجرای اصحاب کهف نوشته شده بود. (همان، ج ۳، ص ۴۹۷). از سعید بن جبیر نیز نقل است که رقیم، لوحی از سنگ بود که بر آن ماجرای اصحاب کهف را نگاشته بودند و بر در غار ایشان قرار داده بودند (همان، همانجا). گاه نیز جنس لوح را از مس انگاشته‌اند (همان، همانجا).

مطابق دیدگاهی دیگر، مراد از رقیم، مکتوبی است که نزد اصحاب کهف بود و در آن شرع ایشان، طبق آیین عیسی نگاشته شده بود (همان، همانجا). ابن زید گفته است که رقیم، مکتوبی است که خداوند، امر آن را بر ما پوشیده داشته و قصه آن را شرح نداده است (همان، همانجا).

اقوال یادشده با وجود اختلاف، بر این نکته اتفاق دارند که تعبیر قرآنی «اصحاب الکهف و الرقیم» را اشاره کننده به جماعتی واحد می‌دانند؛ اما گاه با نقض این اجماع، ادعا شده است که رقیم، به اصحاب کهف تعلق ندارد؛ بلکه اشاره به گروهی دیگر است که ماجرای مشابه ماجرای اصحاب کهف داشته‌اند (همان، ج ۳، ص ۴۹۸). سیاق آیات سوره کهف که قصه جماعتی واحد از جوانان را نقل کرده است، مدعای اخیر را تضعیف می‌کند.

اقوال پراکنده در معرفی معنای رقیم سبب شده است که «جیمز بلمی»، در صحت لفظ «الرقیم» تشکیک کند و پیشنهاد نماید که عبارت «اصحاب الکهف الرقود»، جایگزین عبارت رایج گردد (Bellami, 1991, p. 115). «الرُقود» جمع «الرَّاقِد» به معنای خفته است و «اصحاب الکهف الرقود» را می‌توان به «ساکنان خفته غار» ترجمه کرد. لفظ «رقود» در عبارت ﴿وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاظًا وَهُمْ رُقُودٌ﴾ (کهف: ۱۸/۱۸) نیز در وصف اصحاب کهف آمده است. این عبارت به مخاطب مفروض خطاب می‌کند که تو ساکنان غار را بیدار می‌انگاری با آن که خفته‌اند. وجه پیشنهادی بلمی، فصیح و شیوا جلوه می‌کند؛ اما ملاحظه پیشینه مسیحی قصه خفتگان غار، آن را تضعیف می‌کند. به گفته روایت مسیحی، چون امپراطور متوجه شد که جوانان در غار اقامت دارند، طبق تقدیر خداوند، فرمان داد که دهانه غار را با سنگ‌های بزرگ ببندند. در حین انجام این کار، یک مسیحی، نام شهیدان را بر روی لوح سربی نوشت و

قبل از مسدود شدن غار، مخفیانه آن را در ورودی آن گذاشت^۱ (Gregory, 2004, pp. 87-88). در صحنه‌ای دیگر از قصه، روایت مسیحی بیان می‌دارد که چون اسقف وارد شد، لوح سربی را یافت که بر روی آن به صورت مکتوب، هر چه مردان تحمل کرده بودند، ثبت شده بود^۲ (همان، همانجا). بدین ترتیب، در دو مقطع از روایت مسیحی، از لوحی سربی سخن رفته است که بر آن نام و سرگذشت جوانان غارنشین، مکتوب شده بود.

موافق این پیشینه، راجح آن است که «الرقیم» به معنای «مکتوب حک شده» باشد چنانکه عبارت قرآنی ﴿کتاب مرقوم﴾ (مطففین: ۸۳/۹) به معنای نگاشته‌ای حک شده است. رقیم و مرقوم هر دو از ریشه (ر/ق/م) هستند و «فعلیل» می‌تواند مترادف «مفعول» به کار رود. به گفته نحاس، «رَقِمْتُ الشَّيْءَ» بدین معنا است که آن را کتابت کردم (نحاس، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۲۱۹). بنابراین تعبیر قرآنی «اصحاب الکهف و الرقیم» به معنای «همراهان غار و لوح حک شده» است. سرنوشت جوانان موحد، با غار و لوح پیوند خورده بود، از این رو، قرآن با چنین تعبیری به ایشان اشاره کرده است. ممکن است اشکال شود که در ادامه روایت قرآن، تنها از غار سخن رفته است و به لوح هیچ اشاره‌ای نشده است. اگر اهمیت لوح چنان بود که در سرآغاز قصه، از جوانان موحد با تعبیر «همراهان غار و لوح» یاد شود، از چه رو در شرح ماجرا، کاملاً مغفول و مسکوت مانده است؟ در مقام پاسخ می‌توان ادعا کرد که قرآن در این باره به پیشینه قصه اکتفا کرده و با عنایت به آشکار بودن جایگاه لوح در پیشینه، از ذکر تفصیلی آن خودداری ورزیده است.

۳-۲. هویت مسیحی اختلاف کنندگان در شمار اصحاب کهف

قرآن از اختلاف مردمان در تعیین عدد خفتگان غار خبر داده است. آیه ﴿سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ﴾ (کهف: ۲۲/۱۸) بیان می‌دارد که به زودی برخی گویند که خفتگان غار، سه تن بودند و سگ ایشان، چهارم باشد و برخی گویند که آنان، پنج تن بودند و سگ، ششم باشد و برخی شمار آنان را هفت تن دانند و سگ را هشتم انگارند.

به عقیده شوکانی، قائلان به اقوال سه گانه، نزاع کنندگان در شمار اصحاب کهف به روزگار رسول خدا هستند و اینان، فقط از اهل کتاب نیستند بلکه اعم از اهل کتاب و مسلمانان می‌باشند (شوکانی، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۳۲۹). به گفته شوکانی، برخی نیز قائلان اختلاف‌کننده را تنها از اهل کتاب دانسته‌اند (همان، همانجا).

بدین ترتیب، در تعیین مصداق اختلاف‌کنندگان، دو وجه مطرح است و شناخت خاستگاه مسیحی قصه، تضعیف‌کننده قول به عمومیت و تقویت‌کننده دیدگاه مقابل است. به دیگر بیان، اگر قصه اصحاب کهف به مسیحیان تعلق داشته است، انتظار می‌رود که اقوال مختلف بروز یافته در جزئیات قصه، از آن ایشان باشد.

سیاق آیه نیز مؤید این برداشت است؛ زیرا عبارت ﴿قُلْ رَبِّيَ أَعْلَمُ بِعِدَّتِهِمْ مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ﴾ (کهف: ۲۲/۱۸) به پیامبر فرمان می‌دهد که علم به عدد اصحاب کهف را به خدا واگذارد که جز افرادی اندک، هیچ کس به تعداد ایشان آگاه نیست. ابن عطیه مراد از افراد اندک را قومی از اهل کتاب معرفی می‌کند (ابن عطیه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۵۰۸). به عقیده مقاتل، قائلان به اقوال مختلف

1. When the emperor learned that they were staying in this cave, by the will of God he ordered that the mouth of the cave be blocked off with huge stones... While this was being done, a Christian wrote the names of the martyrs on a lead tablet and secretly put it in the entrance to the cave before it was blocked off.

2. As the bishop entered, he found the lead tablet on which everything the men had endured was recorded in writing.

در تعداد اصحاب کهف که به حقیقت آن علم ندارند، مسیحیان نجران هستند که به نزد پیامبر آمدند و ایشان از فرقه یعقوبیه بودند. اما افرادی اندک که به عدد واقعی اصحاب کهف علم دارند، اندکی از نسطوریان هستند (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۴، ج ۲، صص ۲۸۴-۲۸۵). بر این اساس مقاتل، نسطوریان را عالم به تعداد اصحاب کهف و یعقوبیان را ناعالم و دارای اقوال پراکنده قلمداد کرده است. در نقلی از ابن عباس ادعا شده است که مسیحیان نجران با پیامبر درباره تعداد اصحاب کهف مناظره کردند و اقوال سه‌گانه یادشده به سه فرقه از ایشان تعلق دارد که مَلِکِیَّة، یعقوبیه و نسطوریه باشند (ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۷۴).

تخصیص اقوال سه‌گانه ذکر شده در آیه به سه فرقه مسیحی، فاقد دلیل جلوه می‌کند؛ گرچه اجمالاً از آیه، پیشینه داشتن قصه در میان اهل کتاب قابل استنباط است. به علاوه، با توجه به مکی بودن سوره کهف، نباید در توضیح آیات آن به حوادثی ارجاع داد که در دوران مدینه رخ داده‌اند.

به هر تقدیر، ادامه آیه با تعبیر ﴿فَلَا تُمَارِ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءَ ظَاهِرًا﴾ (کهف: ۲۲/۱۸)، چگونگی مناظره درباره اصحاب کهف را به پیامبر رهنمون می‌شود و او مأمور می‌گردد که درباره اصحاب کهف، جدل نکند مگر جدلی که آشکارا و قاهرانه باشد. به گفته اهل لغت، «ظَهَرَ الشَّيْءُ» به معنای «تَبَيَّنَ» است؛ یعنی آن شیء، آشکار و واضح شد (ابن منظور، ۲۰۱۱، ج ۹، ص ۲۰۲). از سوی، «ظَهَرَ فلانٌ علی فلانٍ» به معنای «قَوِيَ عَلَيْهِ» است؛ یعنی فلانی بر فلانی قدرت یافت (همان، همانجا). همچنین، «فلانٌ ظاهرٌ علی فلانٍ» به معنای «غَالِبٌ عَلَيْهِ» است؛ یعنی فلانی بر فلانی غلبه کرد و «ظَهَرْتُ علی الرجل» به معنای «غَلَبْتُهُ» است؛ یعنی بر آن مرد غلبه کردم (همان، همانجا). بنابراین، «مِرَاءَ ظَاهِرًا» به معنای مجادله‌ای است که واضح و قاهرانه انجام شود و به غلبه بر خصم منجر گردد. انتظار نمی‌رود که پیروان پیامبر با او درباره اصحاب کهف مجادله کنند. جدل کنندگان تنها از اهل کتاب هستند و بر این قیاس، اختلاف کنندگان در شمار اصحاب کهف نیز - که در جملات پیشین از ایشان سخن رفته است - تنها از اهل کتاب هستند.

عبارت پایانی آیه: ﴿وَلَا تَسْتَفْتِ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا﴾ (کهف: ۲۲/۱۸) تأییدی دیگر بر این برداشت است. به گفته فراء، مرجع ضمیر «هُمْ» در «مِنْهُمْ»، مسیحیان هستند (فراء، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۳۸). ابن عطیه نیز، ضمیر را به اهل کتاب معاصر پیامبر اسلام باز گردانده است (ابن عطیه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۵۰۸). به گفته مقاتل، طبق این عبارت، پیامبر نباید درباره ماجرای اصحاب کهف، از هیچ‌یک از مسیحیان سؤال کند (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۴، ج ۲، صص ۲۸۵). به گفته فراء، دو فرقه از اهل نجران که نسطوریه و یعقوبیه باشند به نزد پیامبر آمدند و او از ایشان درباره تعداد اصحاب کهف پرسش نمود. از این رو، آیه پیامبر را از این رویکرد نهی کرده است (فراء، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۳۸).

۳-۳. مفهوم مخالف داشتن «رَجْمًا بِالْغَيْبِ»

از ابن عباس، عکرمه و ابن جریر نقل است که اصحاب کهف را هفت تن دانسته‌اند (قیسی، ۱۴۲۹، ج ۶، ص ۴۳۵۴). مفسران متأخر نیز، گاه اصحاب کهف را هفت تن شمرده‌اند. مثلاً، زمخشری و فخررازی، هفت تن بودن ساکنان غار را قول صواب انگاشته‌اند (زمخشری، ۱۴۲۹، ج ۲، ص ۵۲۴/فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۲۱، صص ۴۴۷-۴۴۸). به همین ترتیب، مؤلف تفسیر راهنما، مدعای هفت تن بودن اصحاب کهف را قابل پذیرش خوانده است (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۷۹، ج ۱۰، ص ۳۴۶).

در آیه ﴿سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةً رَابِعُهُمْ كَذِبٌ وَيَقُولُونَ خَمْسَةً سَادِسُهُمْ كَذِبٌ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَ يَقُولُونَ سَبْعَةً وَ ثَامِنُهُمْ كَذِبٌ﴾ (کهف: ۲۲/۱۸) سه قول در شمار اصحاب کهف نقل شده است و به دو قول نخست، بر خلاف قول سوم، تعبیر «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» نسبت یافته است. «رجم» به معنای افکندن است و «الغیب»، یعنی آنچه نهان و غایب است. مراد از «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» حدس زدن و گمانه افکندن آدمی در امری است که از او، غایب است و به آن دانش ندارد. این تعبیر نشان می‌دهد که قول اول و دوم، مطابق دانش

مقدس اظهار نشده‌اند. اختصاص یافتن «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» به دو قول نخست، بیانگر این است که قوم سوم با آن دو، متفاوت است. مفهوم مخالف داشتن «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» بدین معناست که از تخصیص این وصف به قول اول و دوم، نتیجه گرفته شود که قول سوم «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» نیست. به دیگر بیان، این گزاره که قول اول و دوم «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» هستند، دلالت دارد که غیر این دو، چنین نیست و غیر این دو، در آیه، قول سوم است.

حال پرسش این است که آیا می‌توان هفت تن بودن اصحاب کهف را مورد تأیید قرآن دانست؟ آیا خبر دادن قرآن از «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» بودن دو قول نخست، دلالت دارد که قول سوم چنین نیست؟ یا اینکه آیه درباره «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» بودن یا نبودن قول سوم ساکت است؟ سکوت بدین معناست که ذکر «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» بودن اقوال اول و دوم، دلالت ندارد که قول سوم «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» نیست چنانکه دلالت هم ندارد که «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» است. اگر آیه در این باره ساکت باشد، مفهوم مخالف ندارد؛ اما اگر آیه دلالت کند که قول سوم «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» نیست، در این صورت مفهوم مخالف دارد.

از دیگر سو، محتمل است که «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» بودن اقوال اول و دوم، مفهوم مخالف داشته باشد؛ اما از آن، تأیید قول سوم استنباط نشود؛ زیرا غیر آن دو قول، لزوماً قول سوم نیست؛ بلکه می‌تواند قول دیگری باشد که آیه آن را ناگفته نهاده است. بر این فرض، هدف آیه آن نیست که همه اقوال را برشمارد؛ بلکه تنها از باب نمونه، سه گمانه را حکایت کرده است. فخررازی چنین انگاشته است که مجموع اقوال صحیح و نادرست جز این سه قول نیست و آیه دو قول نخست را رجم به غیب دانسته است. بنابراین، قول سوم، قول حق است. به عقیده فخررازی، بعید است که آیه اقوال باطل را در شمار اصحاب کهف برشمرده باشد و قول حق را ذکر نکرده باشد (فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۲۱، صص ۴۴۸).

با این همه، بازتاب یافتن اقوال باطل در شمار اصحاب کهف و عدم ذکر قول صحیح، بعید نیست، زیرا هدف قرآن از این قصه، تنها دلالت بر رستاخیز است و تعیین عدد، فاقد اهمیت بوده است. بر این فرض، قرآن نمی‌خواهد عدد را معلوم بدارد؛ زیرا در هدف قصه، دخیل نیست. عبارت ﴿قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ بِعَدَّتِهِمْ مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ﴾ (کهف: ۲۲/۱۸) بیان می‌دارد که خدا به شمار اصحاب کهف دانایتر است و جز اندکی از مردمان، کسی شمار ایشان را نمی‌داند. اگر آیه از طریق مفهوم مخالف، عدد هفت را تأیید کرده باشد، چندان موجه نیست که گفته شود جز افرادی اندک، کسی عدد را نمی‌داند.

از دیگر سو، در روایت گریگوری از ماجرای خفتگان غار، شمار ایشان، هفت تن معرفی شده است و نام‌های هفتگانه آنان نیز ذکر شده است^۱ (Gregory, 2004, p.87). این پیشینه، قول به اعتبار مفهوم مخالف «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» را تقویت می‌کند.

اگر قرآن، هفت تن بودن خفتگان غار را رد می‌کرد، در این صورت، پیشینه قصه نمی‌توانست به خدمت فهم عدد اصحاب کهف در قرآن درآید؛ اما در شکل کنونی، طبق روایت قرآن، هفت تن بودن خفتگان غار محتمل است و روایت پیشاقرآنی گریگوری می‌تواند قرینه‌ای در تقویت این احتمال فراهم آورد. مؤید این برداشت آن است که اگر قرآن، قول سوم را هم به سان قول اول و دوم، «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» می‌دانست، این عبارت را پس از یادکرد دو قول نخست نمی‌آورد؛ بلکه آن را پس از قول سوم می‌آورد که هر سه را در برگیرد.

۳-۴. تطبیق «أَزْكَى طَعَامًا» بر طعام قربانی ناشده برای بت‌ها

در قصه قرآنی خفتگان غار، طبق آیه ﴿فَاتَّبَعُوا أَمْرًا كَرِهًا مَرِئًا وَأَنزَلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَنَّانَ فَمِنْهَا شَأْنٌ فَاعْبُدُوا أَلَمْ يَكُنْ لَهُمُ الْآيَاتُ لَئِن كَانُوا مِنكُمْ أَنصَارًا﴾ (کهف: ۱۹/۱۸)، ساکنان غار پس از بیداری بر آن می‌شوند که برای آوردن غذا، یک نفر را از میان خود، با سکه نقره به شهر بفرستند. اهل تفسیر در توضیح «أَزْكَى طَعَامًا» در این آیه اختلاف ورزیده‌اند. در نقلی از عکرمه، «أَزْكَى» به «اکثر» (بیش‌تر) معنا شده است

1. These seven men were named Maximianus, Malchus, Martinianus, Constantinus, Dionysius, Johannes, and Serapion.

(ماوردی، بی تا، ج ۳، ص ۲۹۴ / ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۷۳). بر این فرض، ساکنان غار، خواهان تهیه طعام فراوان تر شده‌اند. پشتوانه این وجه آن است که به گفته اهل لغت، «الزَّكَاةُ» به معنای زیادت است (ابن منظور، ۲۰۱۱، ج ۷، ص ۴۶) و کاربرد فعل «زَكُوْا» از مصدر «زَكَاء»، در جایی است که چیزی زیاد می‌شود و رشد می‌کند (همان، ج ۱۴، ص ۳۵۸). قول دیگر آن است که «أَزْكَى» در این موضع، به «أَحْلَّ» (حلال‌تر) معنا گردد (ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۷۳). در تقریر وجه تأکید غارنشینان بر حلیت غذا نیز دو وجه مطرح شده است. از ابن عباس و عطاء نقل است که عامه مردمان شهر اصحاب کهف، کافر بودند و برای طاغوت‌ها ذبح می‌کردند. از این رو، اصحاب کهف خواهان ذبح حلال شده‌اند (همان، همانجا). این دیدگاه چنین می‌انگارد که در شهر، نهان‌داران ایمان نیز بوده‌اند. همچنین، از ضحاک نقل است که بیشتر اموال اهل شهر، غصب بود (همان، همانجا). در این راستا اصحاب کهف، خواهان خرید غذای غیر غاصبانه شده‌اند. پشتوانه تفسیر «أَزْكَى» به «حلال‌تر» این است که در لغت، «التَّزْكِيَةُ» به معنای پاک ساختن است چنانکه زکات مال به معنای تطهیر آن است و معنای تعبیر قرآنی «تَزَكَّيْهِمْ بِهَا» (توبه/۱۰۳)، «تَطَهَّرْهُمْ بِهَا» است؛ یعنی ایشان را از طریق آن، پاک می‌سازی (ابن منظور، ۲۰۱۱، ج ۷، ص ۴۶). بیضاوی در معنای «أَزْكَى طَعَامًا» از وجوه «أَحْلَّ و أَطِيب» (حلال‌تر و پاک‌تر) و «أَكْثَر و أَرْحَص» (فراوان‌تر و ارزان‌تر) خبر داده است (بیضاوی، بی تا، ج ۳، ص ۴۸۵).

به هر تقدیر، لزوم تهیه غذای فراوان‌تر، نکته‌ای نیست که در راستای آموزه‌های هدایتی قرآن باشد؛ اما اجتناب از قربانی برای غیر خداوند، در زمره آموزه‌های موکد قرآنی است. از این رو، ظاهر آن است که مراد از تعبیر «أَزْكَى طَعَامًا»، بیانی دیگر از این آموزه باشد. به ویژه اینکه طبق روایت مسیحی، اصحاب کهف از قربانی کردن برای خدایان دروغین اجتناب می‌کردند. در پیشینه مسیحی قصه آمده است که به وقت مسدودسازی دهانه غار، امپراطور گفت: بگذارید تا آنان که از قربانی کردن برای خدایان ما خودداری می‌کنند، در آنجا بمیرند^۱ (Gregory, 2004, p. 87). بدین ترتیب، رجوع به پیشینه تأیید می‌کند که مراد از «أَزْكَى طَعَامًا»، غذای حلال است و این درخواست نه در تقابل با مال‌های غصب شده، بلکه در تقابل با قربانی‌های باطل اهل شرک مطرح شده است.

۳-۵. ارجاع ضمیر فاعلی در «لِيَعْلَمُوا» به مردمان شهر

غرض قرآن از قصه خفتگان غار، طبق آیه ﴿وَكَذَلِكَ أَعْتَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوا أَن وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا وَأَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا﴾ (کهف: ۲۱/۱۸) نشان دادن حقانیت وعده قیامت است. در این آیه، مفعول «أَعْتَرْنَا» محذوف است و تقدیر سخن، «أَعْتَرْنَا اَهْلَ الْمَدِينَةِ عَلَيْهِمْ» می‌باشد (ابن عاشور، ۱۹۸۴، ج ۱۵، ص ۲۸۸). «الْعُتُورُ عَلَى الشَّيْءِ» به اطلاع بر یک چیز و دستیابی به آن پس از طلب معنا شده است (همان، همانجا). «أَعْتَرْنَا عَلَيْهِمْ» یعنی مردمان را بر ایشان مطلع ساختیم (ابن جزّی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۵۰۵ / شوکانی، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۳۲۸). بر این فرض، ظاهر آن است که مرجع ضمیر فاعلی در فعل «لِيَعْلَمُوا»، مردمان شهر باشند که خدا ایشان را بر حال خفتگان غار مطلع کرد تا بدانند که وعده قیامت، حق است.

با این همه، ابن جوزی بیان می‌دارد که درباره مرجع ضمیر در «لِيَعْلَمُوا» دو وجه مطرح است؛ نخست اینکه این فعل به مردمان شهر اصحاب کهف اشاره داشته باشد که درباره برانگیخته شدن پس از مرگ، با یکدیگر جدل ورزیدند و خدا، اصحاب کهف را برانگیخت تا اهل شهر بدانند که وعده خدا برای برانگیختن حق است و در قیامت، تردیدی نیست. وجه دوم اینکه ضمیر فاعلی در «لِيَعْلَمُوا» به خود اصحاب کهف اشاره داشته باشد که خدا ایشان را برانگیخت تا حقانیت وعده خدا را ببینند؛ گرچه آنان به این موضوع علم داشتند (ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج ۳، صص ۷۳-۷۴).

1. He said: "Let those who refuse to sacrifice to our gods die there."

به عقیده ابن عطیه، محتمل است که ضمیر در «لِیَعْلَمُوا» به امت اسلام آورده‌ای بازگردد که اصحاب کهف در زمان ایشان برانگیخته شدند (ابن عطیه، ۱۴۱۳، ج ۳، صص ۵۰۶-۵۰۷). به گفته وی، روایت شده است که در آن زمان، فتنه‌ای بر امت اسلام آورده، در موضوع حشر و برانگیخته شدن جسد‌ها از قبرها، وارد شد و برخی از مردمان شک کردند و آن را بعید شمردند و گفتند: فقط روح‌ها حشر می‌گردند. این امر بر پادشاه ایشان گران آمد و از خداوند، در این باره مدد جست. خدا ایشان را به حال اصحاب کهف آگاه ساخت و چون خدا ساکنان غار را برانگیخت و قصه ایشان بر مردمان آشکار شد، شک‌داران به یقین بازگشتند و پادشاه مسرور گشت. به گفته ابن عطیه، احتمال دیگر این است که ضمیر در «لِیَعْلَمُوا» به اصحاب کهف باز گردد که خدا حادثه آنان را برایشان نشانه‌ای قرار داد که برانگیخته شدن جسد‌ها از قبرها را نشان دهد (همان، همانجا).

از دیگر سو، در پیشینه تاریخی قصه آمده است که پس از گذشت سال‌ها، یک مسیحی امپراتور شد و در زمانه وی، بدعت پلید «صدوقیان» که منکر قیامت بودند، در حال گسترش بود^۱ (Gregory, 2004, p. 88). مطابق حکایت مسیحی، چون امپراتور با ساکنان بیدار شده غار مواجه شد، آن هفت تن خطاب به وی، سخنان ذیل را بیان کردند: یک بدعت گسترش یافته است که اظهار می‌دارد رستخیز مردگان وجود ندارد و بدین طریق، تلاش می‌کند تا مردمان مسیحی را از وعده‌های خدا گمراه کند. همانطور که می‌دانید، موافق آنچه پولس رسول نوشته است، همه ما در برابر دادگاه مسیح مسئول خواهیم بود. خداوند به ما دستور داده است که بیدار شویم و این مطالب را به شما بگوییم. مراقب خود باشید که مبدا فریفته شوید و از ملکوت خدا طرد شوید^۲ (همان، همانجا). صدوقیان فرقه‌ای از یهود بودند که قیامت مردگان را باور نداشتند. انجیل مرقس، گفتگوی ایشان با عیسی را درباره قیامت بازتاب داده است. طبق روایت مرقس، «آنگاه صدوقیان نزد او آمدند - همانان که منکر رستخیز بودند - و از وی پرسیدند: استاد، موسی بهر ما نوشته است: اگر کسی برادرش بمرد و زنی بی‌فرزند باقی گذاشت، آن برادر باید زن را بگیرد و اعقابی از برای برادر خویش آورد. هفت برادر بودند. اولی زنی گرفت و بمرد، بی آنکه اولادی باقی گذارد. دومی آن زن را گرفت و او نیز بمرد بی آنکه اولادی باقی گذارد و سومی نیز چنین شد و هیچ‌کدام از هفت برادر اولادی باقی نگذاشت. پس از تمامی آنان، زن نیز بمرد. به هنگام رستخیز، چون ایشان برخیزند، زن از آن کدامیک از ایشان خواهد بود؟ چه هر هفت برادر او را به زنی گرفتند. عیسی ایشان را گفت: آیا در گمراهی نیستید از آن روی که نه کتب مقدس را می‌شناسید و نه قدرت خدای را؟ چه آنگاه که از میان مردگان بر می‌خیزند، نه زن می‌گیرند و نه شوی، بلکه چون فرشتگان در آسمانند» (عهد جدید، مرقس، ۱۸/۱۲-۲۵). در «میشنا» نیز از آن سخن رفته است که صدوقیان گمراه شدند و اعلام کردند که فقط یک جهان وجود دارد و جهان آینده وجود ندارد^۳ (Mishnah, Berakhot, 9/5).

بدین ترتیب، رجوع به پیشینه قصه اصحاب کهف نشان می‌دهد که هدف از بیدارسازی خفتگان غار، مقابله با بدعتی در حال گسترش بود که قیامت مردگان را انکار می‌کرد. ساکنان غار بیدار شدند تا مانع گرایش مردمان مسیحی به این بدعت گردند و ایشان را از خطر گمراهی دور کنند. این پیشینه مؤید این است که ضمیر در «لِیَعْلَمُوا» به مردمان ایمان‌داری باز گردد که خفتگان غار در زمانه

1. The impure heresy of the Sadducees, who denied that there would be a resurrection, was spreading.
2. The seven men spoke to the same emperor with these words: 'A heresy has spread, glorious Augustus, that attempts to mislead the Christian people from the promises of God by saying that there is no resurrection of the dead. Therefore, because, as you know, we will all be held responsible before the tribunal of Christ in accordance with what the apostle Paul wrote [cf. II Corinthians 5: 10], the Lord has ordered us to be awakened and to say these things to you. Take care lest you be seduced and excluded from the kingdom of God.
3. The Sadducees strayed and declared that there is but one world and there is no World-to-Come.

آنان، بیدار شدند. بر این اساس، آیه بیان می‌دارد که خدا، امر ساکنان غار را آشکار کرد تا مردمان شهر بدانند که وعده خدا حق است و در فرا رسیدن قیامت، تردیدی روا نیست.

۴. امکان تعارض پیشینه مسیحی قصه خفتگان غار با ظواهر قرآن

در مقام فهم قصص قرآن، گرچه نمی‌توان پیشینه‌های تاریخی را نادیده انگاشت؛ اما گاه در ظاهر روایت قرآن، نکاتی متفاوت با پیشینه دیده می‌شود. در این سنخ مواضع، هرچند ممکن است پیشینه تاریخی، قرینه‌ای را در تأیید یک وجه تفسیری خلاف ظاهر فراهم آورد؛ اما بر فهمنده قرآن روا نیست که روایتگری مستقل قرآن را فراموش کند و پیشینه را بر ظهور آیات مقدم بدارد. در ادامه، با تحلیل دو مقطع از قصه قرآنی «خفتگان غار»، امکان تعارض یافتن قرینه حاصل از پیشینه با ظهور آیات قرآن، مدلل می‌گردد.

۴-۱. مراد از قیام در تعبیر «إِذْ قَامُوا»

در شرح سرگذشت جوانان غار، آیه ﴿وَرَبَطْنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَن نَّدْعُوَ مِنْ دُونِهِ إِلَهًا﴾ (کهف: ۱۸/۱۴) بیان می‌دارد که خداوند دل‌های ایشان را استوار کرد، آنگاه که برخاستند و گفتند: صاحب اختیار ما تنها صاحب اختیار آسمان‌ها و زمین است و جز او معبودی را نیایش نمی‌کنیم.

به گفته بیضاوی، مراد از تعبیر «إِذْ قَامُوا» برخاستن در مقابل دقیانوس جبار است (بیضاوی، بی تا، ج ۳، ص ۴۸۲). به همین ترتیب، ابن جوزی، قیام را به برخاستن در برابر پادشاه دقیانوس نام، تفسیر کرده است (ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۶۹). از حسن نقل است که این برخاستن اصحاب کهف در میان قوم خود بوده است و آنان قوم را به توحید فراخواندند. قول دیگر این است که اصحاب کهف این سخن را در جمع خویش اظهار داشته‌اند (همان، ج ۳، صص ۶۹-۷۰).

ابن عطیه، در توضیح «إِذْ قَامُوا» از دو وجه سخن گفته است؛ نخست اینکه مراد، وصف ایستادن اصحاب کهف روبروی پادشاه کافر باشد و دوم اینکه از عزیمت اصحاب کهف بر هجرت به سوی خدا و ترک مردمان، به برخاستن تعبیر شده باشد چنانکه گویند «قام فلان الی الامر» بدین معنا که فلان فرد با نهایت جدیت، بر آن کار مصمم شد (ابن عطیه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۵۰۱).

در روایت قرآنی اصحاب کهف، در هیچ صحنه‌ای از پادشاه سخن نرفته است؛ اما عموم تفاسیر در شرح قصه قرآن، از پادشاه جباری یاد کرده‌اند که جوانان موحد از بیم وی به غار گریختند. به عنوان نمونه، ابن عطیه آورده است که پادشاه به جوانان گفت: شما جوانانی فاقد تجربه هستید که خردورزی ندارید. من درباره شما شتاب نمی‌کنم؛ بلکه درنگ می‌کنم. به منازل خویش روید، درباره کار خود تدبیر کنید و به فرمان من بازگردید. پادشاه در این باره برای ایشان مهلتی مقرر نمود و چون در خلال آن مهلت به سفر رفت، جوانان درباره فرار با هم رایزنی کردند (ابن عطیه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۴۹۸).

دانسته‌های بالا از متن سوره کهف به دست نمی‌آید؛ بلکه مقتبس از پیشینه قصه در منابع مسیحی است؛ اما ابن عطیه به منابع مسیحی ارجاع نمی‌دهد. طبق پیشینه مسیحی قصه، در دوران حاکمیت دسیوس (دقیانوس)، زمانی که مسیحیان تحت آزار بودند، هفت مرد را دستگیر کردند و به حضور امپراتور آوردند. چون امپراتور به ایشان عنایت داشت، فرصت تفکر به آنان داد تا فوری کشته نشوند^۱ (Gregory, 2004, p. 87).

1. During the reign of the emperor Decius when there was a perseuption against the Christians, seven men were captured and brought before the emperor... Because of his regard for them the emperor granted time to think, so that they would not die immediately.

به همین ترتیب، در قصه قرآنی اصحاب کهف از بسته شدن دهانه غار به فرمان پادشاه جبار سخن نرفته است؛ اما ابن عطیه نقل کرده است که چون جوانان هجرت کردند، پادشاه فرمان داد رد پای ایشان را دنبال کنند و دنبال کنندگان به غار رسیدند. پادشاه دستور داد که به غار داخل شوند، اما مردان وی ترسیدند و یکی از وزیرانش گفت: ای پادشاه! مگر غیر این است که اگر آنان را بیرون آوری، می‌کشی؟ پس کدامین قتل از گرسنگی و تشنگی شدیدتر است؟ دهانه غار را به روی آنان ببند و بگذار در آن بمیرند. پادشاه نیز چنین کرد (ابن عطیه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۴۴۹).

ادعای بسته شدن دهانه غار به فرمان پادشاه، برگرفته از منابع مسیحی است. مطابق پیشینه مسیحی قصه، چون امپراتور فهمید که جوانان در غار اقامت دارند، موافق مشیت خدا فرمان داد که دهانه غار را با سنگ‌های بزرگ ببندند^۱ (Gregory, 2004, p. 87). بنابراین، در روایت مسیحی، پادشاه، نقشی محوری دارد. اوست که جوانان مسیحی دستگیر شده را به نزدش می‌آورند. جوانان از بیم وی به غار می‌روند و اوست که ایشان را تعقیب می‌کند و در غار را سد می‌کند.

در پیشینه مسیحی، آن شخصی که روبروی اصحاب کهف قرار دارد، پادشاه است؛ اما در روایت قرآن در مقابل اصحاب کهف، قومی مشرک قرار دارند. در آیه ﴿هُؤُلَاءِ قَوْمًا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً﴾ (کهف: ۱۵/۱۸)، سخن اصحاب کهف آن است که قوم ما، معبودهایی جز خداوند یکتا برگرفته‌اند. در آیه ﴿وَإِذِ اعْتَزَلْتُمُوهُمْ وَمَا يُعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ فَأَوُوا إِلَى الْكَهْفِ﴾ (کهف: ۱۶/۱۸) نیز، سخن از هجرت به غار، پس از کناره جستن از قوم و معبودهای ایشان است. به همین ترتیب، آیات ﴿فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ... وَلْيَتَلَطَّفْ وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا إِنَّهُمْ إِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ يَرْجُمُوكُمْ أَوْ يُعِيدُوكُمْ فِي مِلَّتِهِمْ﴾ (کهف: ۱۹/۱۸-۲۰) نشان می‌دهد که چون خفتگان غار بر می‌خیزند و بر آن می‌شوند که فرستاده‌ای را به شهر فرستند، نگران خبردار شدن اهل شهر و بازگرداندن شدن به آیین مردمان شهر یا سنگسار شدن به دست ایشان هستند. در این موضع نیز، سخنی از پادشاه به میان نمی‌آید و حتی سنگسار مفروض به اهل شهر نسبت می‌یابد. بنابراین، تکیه قرآن بر قومی مشرک است که جوانان موحد به آن قوم تعلق داشتند؛ اما در اعتقاد، از ایشان کناره جستند.

سوره کهف در مکه فرود آمده است و در آن زمینه و زمانه، رسول اسلام با قومی مشرک مواجه بود. قرآن، نقش قوم مشرک اصحاب کهف را در قصه برجسته می‌کند تا تعریض به قوم مشرک قریش باشد. قرآن از قصص پیشینیان، نکاتی را نقل می‌کند که با شرایط زمان نزول، تناسب دارد و در شرح قصه خفتگان غار، حکیمانه و اصلاح‌گرانه از پادشاه سخن نگفته است؛ زیرا مکه پادشاه نداشت و نیازی نبود که در روایت قرآن بر نقش پادشاه تکیه شود.

نقش محوری پادشاه در پیشینه مسیحی قصه، قرینه‌ای فراهم می‌آورد که در توضیح عبارت قرآنی ﴿إِذْ قَامُوا فَقَالُوا﴾ ادعا شود که برخاستن جوانان موحد در برابر پادشاه بوده است و آن سخن توحیدی، خطاب به پادشاه ابراز شده است؛ اما تمسک به این قرینه در خور تأمل و تردید است؛ زیرا تحلیل حکایت قرآنی خفتگان غار نشان می‌دهد که قرآن، عامدانه از پادشاه سخن نگفته است. بنابراین، روایت قرآن در این موضع، با پیشینه قصه متفاوت است و فهمنده قرآن همانگونه که پیوسته‌های تاریخی را در نظر می‌گیرد، به گسست‌ها هم باید عنایت ورزد.

سیاق آیات نیز تضعیف‌کننده این قول است که مراد از ﴿إِذْ قَامُوا فَقَالُوا﴾ برخاستن و سخن گفتن در برابر پادشاه باشد؛ زیرا سخن گفتن جوانان موحد پس از برخاستن که با عبارت ﴿رَبَّنَا رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ آغاز می‌شود، در دو آیه بعد ادامه یافته است. ادامه

2. When the emperor learned that they were staying in this cave, by the will of God he ordered that the mouth of the cave be blocked off with huge stones.

سخن آن است که قوم ما، جز یکتاخدا، معبودهایی را برگرفته‌اند که بر آن، شهادی روشن ندارند. ناممکن نیست که این جمله، نزد پادشاه اظهار شده باشد؛ اما در ادامه، عبارت ﴿وَإِذِ اعْتَزَلْتُمُوهُمْ وَمَا يُعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ فَأَوْوَا إِلَى الْكَهْفِ﴾ (کهف: ۱۸/۱۶) می‌آید و از هجرت به غار پس از کناره جستن از مردمان سخن می‌رود. متصور نیست که جوانان موحد پادشاه را از قصد خویش برای هجرت به غار، خبر داده باشند. می‌توان ادعا کرد که در این موضع، مخاطب سخن تغییر کرده است و این آیه از حیث مخاطب، از دو آیه پیشین منقطع است؛ اما قول به نبود انقطاع، به دلیل مراعات سیاق سزاوتر است. از این رو، سیاق مؤید این است که مخاطب در این آیات سه‌گانه، واحد باشد و مخاطب واحد، نمی‌تواند پادشاه باشد؛ زیرا جوانان موحد، از پیشنهاد هجرت به غار در جمع خویش سخن گفته‌اند و بر فرض وحدت آیات سه‌گانه در مخاطب، گفتار «رَبُّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» نیز، در جمع جوانان موحد بیان شده است. اگر این سخن خطاب به پادشاه یا خطاب به قوم بود، برخاستن می‌توانست به معنای حقیقی آن باشد؛ زیرا ایراد خطابه محتاج برخاستن است؛ اما اظهار این سخن در جمع چند نفره، به برخاستن حقیقی نیاز ندارد. بنابراین، راجح آن است که از عزیمت و اراده کردن جوانان موحد به قیام تعبیر شده باشد.

۴-۲. مراد از تنازع در عبارت «إِذِ يَتَنَازَعُونَ»

آیه ﴿وَكَذَلِكَ أَعْتَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوا أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَأَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا إِذِ يَتَنَازَعُونَ بَيْنَهُمْ أَمْرَهُمْ فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِمْ بُيُوتًا رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَسْجِدًا﴾ (کهف: ۲۱/۱۸) از تنازع میان مردمان شهر اصحاب کهف خبر داده است.

به گفته بیضاوی، درباره تنازع در عبارت «إِذِ يَتَنَازَعُونَ بَيْنَهُمْ أَمْرَهُمْ» دو وجه محتمل است؛ بر وفق وجه نخست، مراد از «أَمْرَهُمْ»، «امر دینهم» است، بدین معنا که مردمان شهر اصحاب کهف در کار دین خود نزاع داشتند و برخی قائل بودند که فقط ارواح برانگیخته می‌شوند؛ اما گروهی دیگر بر آن بودند که روح و جسم با هم برانگیخته می‌شوند. در حین این نزاع، خداوند از حال اصحاب کهف پرده برداشت تا اختلاف این دو گروه رفع شود و آشکار گردد که روح و جسم با یکدیگر برانگیخته خواهند شد. وجه دوم آن است که مراد از «أَمْرَهُمْ»، «امر الفتیه حین أماتهم الله» باشد. بدین معنا که مردمان شهر پس از مرگ جوانان ساکن غار در پایان ماجرا، در کار ایشان نزاع نمودند (بیضاوی، بی تا، ج ۳، ص ۴۸۶).

طبق وجه نخست، «إِذِ» به «أَعْتَرْنَا» تعلق دارد؛ یعنی ما راز اصحاب کهف را آشکار کردیم، آنگاه که مردمان شهر در کار دین خود نزاع می‌نمودند؛ اما مطابق وجه دوم، «إِذِ» به «اذکر» محذوف تعلق دارد؛ یعنی یاد کن آنگاه که مردمان شهر درباره اصحاب کهف نزاع نمودند. مؤید این وجه آن است که پس از جمله «إِذِ يَتَنَازَعُونَ بَيْنَهُمْ أَمْرَهُمْ» جمله «فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِمْ بُيُوتًا» آمده است که با (فاء) تفریع آغاز می‌شود و در مقام شرح جمله پیشین است. در این موضع، سخن از آن است که مردمان شهر درباره مدفن جوانان ساکن غار دو دیدگاه داشتند. جمعی از آنان، ساخت یک سازه را کافی می‌دانستند؛ اما جمعی دیگر، خواستار معبدسازی بر مدفن اصحاب کهف شدند. ذکر این دو دستگی پس از جمله «إِذِ يَتَنَازَعُونَ بَيْنَهُمْ أَمْرَهُمْ»، آشکار می‌سازد که مراد از نزاع، دو دستگی در مواجهه با اصحاب کهف پس از مرگ ایشان است. بر این اساس، ضمیر «هُم» در «أَمْرَهُمْ» به اصحاب کهف باز می‌گردد، اما در دیدگاه مقابل، «هُم» به مردمان شهر ارجاع می‌یابد.

پیشینه مسیحی قصه گویای آن است که خفتگان غار زمانی برخاستند که مردمان شهر درباره برانگیخته شدن مردگان نزاع داشتند و بدعت منکران قیامت، گسترش یافته بود. این پیشینه، قرینه‌ای فراهم می‌آورد که ادعا شود، مراد از تنازع در عبارت «إِذِ يَتَنَازَعُونَ بَيْنَهُمْ

أَمْرُهُمْ» نزاع در امر دین است. با این همه، مراعات سیاق آیه بر قرینه حاصل از پیشینه قصه تقدم دارد و بیان دو دستگی پس از ذکر تنازع، مدلل می‌کند که مراد از تنازع، نزاع مردمان شهر در چگونگی مواجهه با مدفن اصحاب کهف است.

نتیجه‌گیری

قرآن به پیشینه داشتن قصه «خفتگان غار» در میان اهل کتاب اشاره دارد و شواهد تاریخی نیز مؤید خاستگاه مسیحی داشتن این قصه است. گزارش «گریگوری» مسیحی از ماجرای «خفتگان غار» در قرن ششم میلادی، یکی از روایت‌های درخور توجه این قصه است. در این گزارش پیش قرآنی، شواهدی متعدد می‌توان یافت که به فهم روایت قرآن از ماجرا مدد رساند چنانکه اهل تفسیر در معنای «الرقیم»، وجوه فراوان برشمرده‌اند و پیشینه قصه، معنای «نوشته حک شده بر لوح» را تأیید می‌کند. به همین ترتیب در تفاسیر قرآن، درباره مصداق اختلاف کنندگان در شمار خفتگان غار، دو وجه مطرح است که یکی، اختلاف کنندگان را منحصر به اهل کتاب و دیگری، آن را اعم از اهل کتاب و مسلمانان می‌داند. خاستگاه مسیحی قصه، این نظر را تقویت می‌کند که اقوال مختلف در شرح ماجرا، از آن مسیحیان باشد. به علاوه، در روایت قرآن، اگر مفهوم مخالف تعبیر «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» معتبر قلمداد شود، عدد هفت در شمارش خفتگان غار تأیید می‌گردد و در روایت گریگوری نیز خفتگان غار، هفت تن بوده‌اند. در مثالی دیگر، تعبیر قرآنی «أَزْكَى طَعَامًا» محتمل است که بر غذای فراوان یا غذای حلال دلالت نماید و پیشینه قصه مؤید حمل آن بر غذای حلال است و این حلیت در تقابل با قربانی‌های حرام اهل شرک ذکر شده است. به همین ترتیب، در عبارت قرآنی «وَكَذَلِكَ أَعْتَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيُعَلِّمُوا أَنْ وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا»، درباره مرجع ضمیر فاعلی در «لِيُعَلِّمُوا» دو وجه مطرح است که یکی، مردمان شهر اصحاب کهف و دیگری، خود اصحاب کهف را مرجع می‌داند و پیشینه قصه مؤید ارجاع ضمیر به مردمان شهر است.

با این همه، روایت قرآن از ماجرای خفتگان غار، استقلال دارد و گاه قرینه حاصل از پیشینه، در تقابل با ظهور آیات قرار می‌گیرد و در این سنخ مواضع، تکیه بر پیشینه وجهی ندارد چنانکه در عبارت «إِذْ يَتَنَزَّعُونَ بَيْنَهُمْ أَمْرَهُمْ»، درباره تنازع دو وجه محتمل است که یکی، نزاع مردمان شهر در مواجهه با مدفن اصحاب کهف را مراد می‌داند؛ اما دیگری، تنازع را نزاع در امر دین معرفی می‌کند. بر وفق پیشینه مسیحی، خفتگان غار زمانی برخاستند که مردمان شهر در زنده شدن مردگان نزاع داشتند؛ اما ظهور آیه مؤید آن است که تنازع در مواجهه با مدفن اصحاب کهف بوده است. به همین صورت، نقش آفرینی پادشاه جبار در حکایت مسیحی، قرینه‌ای فراهم می‌آورد که مراد از عبارت «إِذْ قَامُوا فَقَالُوا»، برخاستن جوانان موحد در برابر پادشاه و سخن گفتن ایشان از توحید در مواجهه با او معرفی گردد؛ اما سیاق قصه قرآن نشان می‌دهد که در آن، حکیمانه از پادشاه سخن نرفته است.

بنابراین، فهمنده قرآن برای بهره‌گیری از پیشینه تاریخی در فهم قصه قرآنی «خفتگان غار»، نیازمند آن است که به نحو همزمان به همخوانی‌ها و ناهمخوانی‌ها و به پیوست‌ها و گسست‌ها توجه کند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

- ابن جرّی، ابوالقاسم محمد بن احمد. (۱۴۱۵). التسهیل لعلوم التنزیل. تحقیق: محمد سالم هاشم، دار الکتب العلمیة.
 ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمان بن علی. (۱۴۲۲)؛ زاد المسیر فی علم التفسیر. تحقیق: عبدالرزاق المهدی، دار الکتب العربیة.
 ابن عاشور، محمد طاهر بن محمد. (۱۹۸۴). التحریر و التئور. الدار التونسیة.
 ابن عطیة، ابومحمد عبدالحق بن غالب. (۱۴۱۳). المحرّر الوجیز فی تفسیر الکتب العزیز. تحقیق: عبدالسلام عبدالشافی محمد، دار الکتب العلمیة.
 ابن منظور، محمد بن مکرم. (۲۰۱۱). لسان العرب. دار صادر.

- بیضاوی، ابو سعید عبد الله بن عمر. (بی تا). أنوار التنزیل و أسرار التأویل. دار الفکر.
 زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۲۹). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. دار الکتب العربی.
 شوکانی، محمد بن علی. (۱۴۱۴). فتح القدر. دار ابن کثیر.
 عهد جدید. (۱۳۸۷). ترجمه: پیروز سیار، نشر نی.
 فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰). مفاتیح الغیب: التفسیر الکبیر. دار احیاء التراث العربی.
 فراء، ابوزکریاء یحیی بن زیاد. (بی تا) معانی القرآن. دار المصریة.
 قیسی، مکی بن ابی طالب. (۱۴۲۹). الهدایة الی بلوغ النهایة فی علم معانی القرآن و تفسیره. جامعة الشارقة.
 ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد. (بی تا). تفسیر الماوردی: النکت والعیون. دار الکتب العلمیة.
 نحاس، ابوجعفر احمد بن محمد. (۱۴۰۹). معانی القرآن. تحقیق: محمدعلی صابونی، جامعة ام القرى.
 مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۴). تفسیر مقاتل بن سلیمان. تحقیق: احمد فرید، دار الکتب العلمیة.
 هاشمی رفسنجانی، اکبر و جمعی از محققان. (۱۳۷۹). تفسیر راهنما. انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
 یحیی بن سلام. (۱۴۲۵). تفسیر یحیی بن سلام. تحقیق: هند شلبی، دار الکتب العلمیة.

References

The Holy Quran.

- Al-Baydawi, Abu Said Abdullah ibn Umar. (n.d.). *Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil*. Dar al-Fikr. [In Arabic]
 Al-Farra, Abu Zakariya Yahya ibn Ziyad. (n.d.). *Ma'ani al-Quran*. Dar al-Misriyyah. [In Arabic]
 Al-Mawardi, Abu al-Hasan Ali ibn Muhammad. (n.d.). *Tafsir al-Mawardi: Al-Nukat wa al-Uyun*. Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]
 Al-Nahas, Abu Ja'far Ahmad ibn Muhammad. (1989). *Ma'ani al-Quran* (edited by Muhammad Ali Sabuni). Umm al-Qura University. [In Arabic]
 Al-Qaysi, Makki ibn Abi Talib. (2008). *Al-Hidayah ila Bulugh al-Nihayah fi Ilm Ma'ani al-Quran wa Tafsirih*. University of Sharjah. [In Arabic]
 Al-Shawkani, Muhammad ibn Ali. (1994). *Fath al-Qadir*. Dar Ibn Kathir. [In Arabic]
 Al-Zamakhshari, Mahmud ibn Umar. (2008). *Al-Kashshafan Haqa'iq Ghawamid al-Tanzil*. Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic]
 Bellamy, J.A. (1991). Al-Raqim or al-Ruqud? A Note on Surah 18:9. *Journal of the American Oriental Society*, 111(1): 115-117.
 Fakhr al-Razi, Muhammad ibn Umar. (1999). *Mafatih al-Ghayb: Al-Tafsir al-Kabir*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
 Gregory of Tours. (2004). *Glory of the Martyrs* (translated by Raymond Van Dam). Liverpool University Press.
 Hashemi Rafsanjani, Akbar & a group of researchers. (2000). *Rahnamā Interpretation*. Islamic Propagation Office Publications. [In Persian]
 Ibn Ashur, Muhammad Tahir ibn Muhammad. (1984). *Al-Tahrir wa al-Tanwir*. Al-Dar al-Tunisiyya. [In Arabic]
 Ibn Atiyyah, Abu Muhammad Abd al-Haqq ibn Ghalib. (1993). *Al-Muharrar al-Wajiz fi Tafsir al-Kitab al-Aziz* (edited by Abd al-Salam Abd al-Shafi Muhammad). Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]
 Ibn al-Jawzi, Abu al-Faraj Abd al-Rahman ibn Ali. (2001). *Zad al-Masir fi ilm al-Tafsir* (edited by Abd al-Razzaq al-Mahdi). Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic]
 Ibn Juzzay, Abu al-Qasim Muhammad ibn Ahmad. (1995). *Al-Tashil li-ulum al-tanzil* (edited by Muhammad Salim Hashim). Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]
 Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram. (2011). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar Sader. [In Arabic]
Mishnah, <https://www.sefaria.org/texts/Mishnah>.
 Muqatil ibn Sulayman. (2003). *Interpretation of Muqatil ibn Sulayman* (edited by Ahmad Farid). Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]
The New Testament. (2008). Translated by Pirouz Sayyar. Ney.
 Yahya ibn Sallam. (2004). *Interpretation of Yahya ibn Sallam* (edited by Hind Shalabi). Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]